
Christelijke dogmatiek

Wat hebt u dat u niet hebt ontvangen?

1 Korintiërs 4:7

Christelijke dogmatiek

EEN INLEIDING

Dr. G. van den Brink

Dr. C. van der Kooi

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Mulder van Meurs

Vormgeving binnenwerk: Gerard de Groot

ISBN 978 90 239 2606 1

NUR 700

© 2012 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	11
Lijst van afkortingen	17
Hoofdstuk 1 Dogmatiek als fatsoenlijk nadenken over God, mens en wereld	19
§1.1 Theologie als nadenken over geloof	19
§1.2 De drie fora van de theologie	23
§1.3 Systematische theologie	24
§1.4 Dogmatiek	28
§1.5 Het (on)methodisch karakter van de dogmatiek	30
§1.6 Dogmatiek en enkele aanpalende disciplines	32
§1.7 Taken van de dogmatiek	37
§1.8 Vormen van hedendaagse theologie: een typologie	41
§1.9 Theologie als bestaanswijze	44
Hoofdstuk 2 Waarom geloven? Prolegomena	47
§2.1 Van buiten naar binnen: hulplijnen bij het geloven	48
§2.2 Waarom God zich niet onomstotelijk laat bewijzen	53
§2.3 De wereld als spoor van God	64
§2.4 Het complexe domein van de ervaring	70
§2.5 Christelijk geloof en de gebroken verhouding tot het verschijnsel religie	74
§2.6 Traditie en gemeenschap	76
§2.7 De Bijbel en het leven van Jezus als toegangswegen tot geloof	78
Hoofdstuk 3 De drie-ene God	83
§3.1 De triniteit als toegangspoort tot de godsleer	83
§3.2 Prototrinitarische patronen in de Bijbel	88
§3.3 Van economische naar ontologische triniteit	93
§3.4 Ontwikkelingen van de triniteitsleer in de vroege kerk	95
§3.5 Gaat de Geest ook uit van de Zoon?	103
§3.6 De triniteitsleer en het monotheïsme van de islam	107
§3.7 De praktische betekenis van de triniteitsleer	109

Hoofdstuk 4 De eeuwig rijke God: namen, eigenschappen, wezen	114
§4.1 Kennis van God is omgangskennis	115
§4.2 De namen van God – Oude Testament	120
§4.3 De namen van God – Nieuwe Testament	124
§4.4 Van namen naar eigenschappen	126
§4.5 De verwerking van de Griekse erfenis	129
§4.6 Van schepping naar Schepper? Analogie en openbaring	133
§4.7 De Drie-eenheid als ordeningsprincipe voor de eigenschappenleer	137
§4.8 Van Gods eigenschappen naar Gods wezen	144
Hoofdstuk 5 Waarom komt U ons hinderen? Over openbaring	152
§5.1 Openbaring als ontmoeting met God	152
§5.2 De openbaringsleer moet haar plaats weten	156
§5.3 De indirectheid van openbaring	160
§5.4 Modellen van openbaring	164
§5.5 Algemene en bijzondere openbaring, ofwel de vraag naar de universaliteit	173
§5.6 Het christelijk geloof en de religies	181
Hoofdstuk 6 Het geschonken bestaan. Scheppingsleer	189
§6.1 De Schepper is de Drie-enige	190
§6.2 De schepping als wilsgedaan en weldaad	192
§6.3 Scheppingsgeloof versus de -ismen	198
§6.4 Schepping, verbond en heil	204
§6.5 Hoe en wanneer schiep God?	210
§6.6 Het eigen gewicht van de non-humane schepping	214
§6.7 Schepping en Gods voorzienigheid	218
Hoofdstuk 7 De mens als beeld van God. Theologische antropologie	230
§7.1 Antropologie als onvanzelfsprekende locus in de dogmatiek	231
§7.2 Kort historisch overzicht	234
§7.3 De methode van de theologische antropologie	237
§7.4 Wat houdt het in dat de mens beeld van God is?	241
§7.5 Waar is de ziel gebleven?	247
§7.6 Vrijheid	253
§7.7 Seksualiteit	259
§7.8 De zin van het leven	265

Hoofdstuk 8 Het geschonden bestaan. Over zonde en kwaad	270
§8.1 Zonde: fenomenologisch en theologisch – een eerste verkenning	271
§8.2 Enkele bijbels-theologische lijnen	278
§8.3 Zonde als daad, macht en toestand van vervreemding	280
§8.4 Zonde en zondekennis in het kader van het verbond	284
§8.5 Erfzonde	292
§8.6 Zonde en tragiek – schuld en lot	297
§8.7 De theodicee	301
§8.8 De duivel als onpersoon	303
Hoofdstuk 9 Israël en het verbond	309
§9.1 Terminologische verheldering	309
§9.2 Gedeelde verwachting: ‘Uw Koninkrijk kome’	312
§9.3 Het problematische kerkelijk verleden en de noodzaak van herbezinning	316
§9.4 Structurele tweevoudigheid	323
§9.5 Verbond, wet en verbondsproblematiek	328
§9.6 De betekenis van Jezus voor het verbond met Israël	335
§9.7 De onvoltooidheid van de verlossing	340
§9.8 Wat nemen we mee?	342
Hoofdstuk 10 Wie is Hij toch? Over de persoon van Jezus Christus	347
§10.1 De centrale betekenis van Jezus’ persoon en werk in het christelijk geloof	347
§10.2 De vraag naar de juiste methode	351
§10.3 Bronnen	358
§10.4 De christologische thematiek: verschillende perspectieven	363
§10.5 Het christologisch debat: een dogmenhistorisch overzicht	366
§10.6 De identiteit van Jezus blijktens zijn optreden: enkele contouren	378
§10.7 Messias – Zoon – Heer	384
Hoofdstuk 11 Jezus Christus Triomfator, mijn Verlosser, Middelaar – ofwel: de soteriologie	395
§11.1 De opstanding als schakel tussen persoon en werk	396
§11.2 Soteriologie en christologie: onderscheid en samenhang	403
§11.3 Methodologische vragen	408
§11.4 Een functionele benadering: Jezus als Middelaar	409
§11.5 Verzoening door overwinning: Jezus Christus Triomfator	413
§11.6 Verzoening door voldoening: de harde pit van de verlossing	420

§11.7 Verzoening door omvorming: wat de weg van Jezus met ons doet	425
§11.8 De nieuwe humaniteit: het leven van Jezus	428
§11.9 De heilsdimensie van het kruis	432
§11.10 De heilsbetekenis van Christus' opstanding en hemelvaart	440

Hoofdstuk 12 De Heilige Geest die levend maakt 444

§12.1 Inleiding	445
§12.2 De Geest van God en zijn werkingen: bijbels-theologische kernmomenten	447
§12.3 De Geest en Jezus: een drievoudige verhouding	451
§12.4 De omgang van God met de mens: Woord en Geest	456
§12.5 De omgang van God met de mens: Geestesvrucht, Geestesgaven en Geestesdoop	459
§12.6 De Geest als stichter van een nieuwe, wereldwijde gemeenschap	464
§12.7 Het werk van de Geest in cultuur en geschiedenis	467
§12.8 Achtergronden van de nieuwere thematisering van de pneumatologie	474

Hoofdstuk 13 De Bijbel – het boek van God en mensen 483

§13.1 De Bijbel in de protestantse traditie	484
§13.2 De uitdaging van het historisch-kritisch bijbelonderzoek	488
§13.3 De postmoderne benadering(en) van de Bijbel	494
§13.4 Canon rond kerugma, dogma en credo	496
§13.5 De theologische interpretatie van de Bijbel	501
§13.6 De Bijbel als functie van het trinitarisch handelen van God	507
§13.7 Gezag en interpretatie van de Bijbel	510

Hoofdstuk 14 Kerk – Sacrament – Ambt 517

§14.1 Eerste verkenning: de kerk als eschatologische gemeenschap	518
§14.2 Wat is de kerk?	524
§14.3 Drie modellen van kerk-zijn	526
§14.4 Rijk van God en kerk	530
§14.5 Hoe God mensen erbij betreft: Woord en Geest	534
§14.6 Sacramentsleer	538
§14.7 Heilsmiddelen I: doop, maaltijd en gesprek	542
§14.8 Heilsmiddelen II: ambt en dienst	554
§14.9 Eigenschappen van de kerk	562
§14.10 De kerk en het publieke domein	568

Hoofdstuk 15 De vernieuwing van de mens	579
§15.1 Waar gaat dit over?	580
§15.2 Schuld en berouw/bekering	586
§15.3 Rechtvaardiging	595
§15.4 Aard en rol van het geloof in verband met de rechtvaardiging	601
§15.5 Nieuwe actualiteit	604
§15.6 Participatie als brug tussen rechtvaardiging en heiliging	611
§15.7 Transformatie als concrete levensvernieuwing	616
§15.8 Voortgang en volharding	625
§15.9 Verkiezing als sluitsteen	629
Hoofdstuk 16 De vernieuwing van de wereld	638
§16.1 De toekomst van de wereld en de toekomst van de mens	639
§16.2 Ontwikkelingen in de twintigste eeuw	641
§16.3 Van de toekomst naar het heden	647
§16.4 Wederkomst en eschatologische beeldtaal	652
§16.5 De slingerang van de eschatologische verwachting	657
§16.6 Chiliasme	659
§16.7 De ‘vier laatste dingen’: opstanding der doden, laatste oordeel, hemel en hel	665
§16.8 Het eeuwige leven	673
Algemene literatuurlijst	681
Register van bijbelplaatsen	684
Register van namen	695
Register van zaken en begrippen	705

|

Woord vooraf

Dit boek hebben wij willens en wetens de titel *Christelijke dogmatiek* meegegeven. Om meerdere redenen kan die titel vragen oproepen of zelfs als provocatie worden opgevat. Wie waagt het nog een boek onder die titel op de markt te brengen? Dogmatiek is omgeven met dermate negatieve associaties dat het begrip bij velen bij voorbaat een drempel opwerpt. Bovendien is dat ‘christelijke’ natuurlijk zeer pretentief. Schrijven we voor de hele christelijke traditie? Daarom allereerst een enkel woord over die bepaling ‘christelijk’. Het klopt dat we onmogelijk voor de totale christelijke traditie kunnen schrijven of deze in haar variëteit zelfs maar enigszins recht doen. Evenmin verbloemen we dat we specifiek schrijven vanuit de gereformeerde geloofstroom waarin we ons bevinden. Maar we schrijven geen dogmatiek voor gereformeerden. Dogmatiek doet per definitie voorstellen voor het geheel van de geloofsgemeenschap. In afgeleide zin geldt voor haar wat Karl Barth in dit opzicht over geloofsbelijdenissen schreef (GA III, 610): het gaat om inzichten die in specifieke omstandigheden in een specifieke traditie-historische constellatie opgedaan worden, maar die wel ter nadere toetsing voorgelegd worden aan het geheel van de (wereld)kerk en niet aan een deel daarvan.

Vervolgens vraagt ook het woord dogmatiek om toelichting. Waarom die benaming gekozen en niet ‘geloofsleer’, dat een mildere klank zou hebben? Die keus is niet zozeer provocerend als wel evocerend bedoeld. ‘Dogma’ in dogmatiek staat wat ons betreft niet voor autoritair opgelegde leer, maar voor wat de christelijke kerk niet kwijt wil, namelijk het ingrijpend nieuwe van Gods bemoeyenis in Jezus Christus. Er zijn door de kerk vondsten gedaan waar men niet achter terug wil en die een ongelooflijk perspectief geven op het leven. En precies dat bepalende en verplichtende maakt het woord dogma indachtig. Als dat provocerend werkt jegens het secularisme, waar we zelf trouwens deel aan hebben, zijn we waar we wezen moeten: op het scherpst van de snede.

Intussen bevinden we ons met dit boek in een lange traditie. Van meet af aan hebben gelovigen geprobeerd de inhoud van het christelijk geloof zo helder mogelijk te articuleren, te verantwoorden en te verbinden aan wat er aan ‘algemene’ kennis voorhanden is. Wij menen dat die traditie het waard is voortgezet te worden. Het mikken op samenhang, op omvattendheid, op systeem zelfs, staat vandaag natuurlijk onder grote verdenking, en dat is ook niet onbegrijpelijk. Het vanzelfsprekende (zelf?)vertrouwen waarmee vorige generaties soms van alles en nog wat over God meenden te weten is ons ontvallen. We zijn maar mensen, met alle beperkingen van dien. Maar de inhoud van wat we in de bronnen van het christelijk geloof ontvangen hebben verandert daar niet door. En

juist in een tijd waarin de kennis van de christelijke geloofstraditie – voor velen in Nederland toch op een of andere manier de eigen traditie – op soms schokkende wijze onder druk staat, komt het erop aan deze levend te houden. We willen in dit boek dan ook graag laten zien dat het om een levende traditie gaat. We verwijzen daarom met opzet niet alleen naar klassieke studies, maar ook zeer regelmatig naar recente studies die aan de besproken thema's gewijd zijn.

Tegelijk zijn enkele opmerkingen over de beperkingen van dit boek op hun plaats. Het gaat, zoals de ondertitel aangeeft, om een *inleiding*. We zijn ons ervan bewust dat dogmatiek een zeer gespecialiseerd terrein is, waarbij op allerlei deelgebieden tal van verfijningen aangebracht worden en discussies daarover mogelijk zijn. Vaak hebben we die discussies vermeden, omdat ze pas in een later stadium begrepen kunnen worden, tegen de achtergrond van de grotere lijnen die we wél trekken. We zijn ons ervan bewust dat die grote lijnen dan ook nader gekwalificeerd kunnen en moeten worden – maar dat is nu eenmaal niet anders. Net als bij elk ander ambacht moet men niet alles ineens willen leren. Ons hielp het om ons niet af te vragen: wat valt er allemaal te vertellen, maar: wat zouden we willen dat een beginnende theologiestudent in eerste instantie aan kennis en inzicht verwerft? We hebben ernaar gestreefd om daarbij het kritisch bewustzijn te ontwikkelen. Een zindelijke dogmatiek vertelt niet domweg hoe het zit, maar maakt de keuzes inzichtelijk en de interne problematiek. Dogmatiek gaat immers per definitie over problemen, want waar geen probleem is, is geen dogmatische bezinning nodig. Maar het zo adequaat mogelijk nadenken over die problemen kan een enorme intellectuele en spirituele vreugde verschaffen. Soms overvalt ons het gevoel dat we God er beter door leren kennen.

Wie vormen het beoogde lezerspubliek? Uit het voorgaande is al duidelijk dat we allereerst hebben gedacht aan studenten, met de intellectuele bagage en vaardigheden die bij de huidige generatie verondersteld mogen worden. We hopen dat zij feeling zullen krijgen voor de aard, het belang en de aantrekkelijkheid van het vak. Studenten theologie en godsdienstwetenschappen moeten veel verschillende zaken leren kennen en kunnen. Maar wij maken ons sterk dat daar toch ook bij hoort het verwerven van een meer dan gemiddeld inzicht in de inhoud van het geloof dat de afgelopen millennia zo'n onuitwisbaar stempel op onze westerse cultuur en samenleving gezet heeft.

Tegelijkertijd hopen we dat niet alleen studenten theologie van dit boek zullen profiteren. Doordat het toegankelijk geschreven is (Latijn en Grieks wordt bijv. steeds even vertaald, Duits is teruggedrongen), zullen ook studenten uit andere vakgebieden er hopelijk het een en ander van kunnen opsteken. Daarnaast denken we aan predikanten die hun kennis willen oprispen, aan academici uit andere disciplines, aan journalisten die het geloof wellicht niet delen, maar wel geacht worden er beroepshalve over te schrijven. Op dat laatste terrein gebeuren nogal eens ongelukken. Juist nu onze cultuur het christendom in hoge mate als een gepasseerd station beschouwt en nu de kennis ervan navenant vermindert, wordt soms de grootst mogelijke onzin gedebiteerd over

wat het christelijk geloof zou behelzen. Critici van het geloof veroorloven zich vaak simplistische voorstellingen van wat christelijk zou zijn. Ook zij zouden er goed aan doen van tijd tot tijd een hedendaagse dogmatiek te raadplegen om hun denkbeelden nauwkeuriger af te stemmen op wat christenen zoal geloven. En verder noemen we – last but not least – ieder die domweg geïnteresseerd is, zelf tegen geloofsvragen aanloopt en iets van het huidige debat wil weten. Geloofsvragen zijn welbeschouwd allemansvragen.

Wellicht is dit boek inhoudelijk te typeren als ‘loyale orthodoxie’. Dat wil zeggen dat we ons aansluiten bij de leertraditie der eeuwen, maar tegelijk streven naar een open houding jegens hen die op enig punt beweren het beter te weten. Het komt daarbij regelmatig tot traditiekritiek, maar altijd in een houding van loyaliteit, in het besef dat wij ontvangers mogen zijn. Niet zonder reden speelt het woord recipiënt een belangrijke rol in dit boek.

Nog een beperkende opmerking: we richten ons in het bijzonder op de westerse traditie. Al kijken we van tijd tot tijd ook met een schuin oog naar de oosterse orthodoxie, we kunnen niet alles wat er in de wereldkerk gebeurt, overzien. We realiseren ons dat er buiten de traditionele gebieden van theologische reflectie (Europa, de VS, en de overige Angelsaksische landen) enorm veel interessants en belangrijks gebeurt. Maar liever dan dat we de pretentie zouden voeren alles te overzien, begrenzen we onszelf op dit punt. Dat kan als een manco worden beschouwd (en dat is het inderdaad), men kan het ook zien als een vorm van contextuele theologie: we richten ons op het Westen, omdat het erop aankomt óók daar de kerk te ondersteunen vanuit de daar geldende plausibiliteitsstructuren.

In die eigen context is van alles in beweging. En in die veranderende cultuur bewegen de geloofsgemeenschappen mee. Dat geeft reden tot een verbredende opmerking over de taak van de dogmatiek. Dogmatiek is een vorm van hedendaagse geloofsverantwoording. Als zodanig heeft ze niet alleen te maken met concepten, maar is ze met allerlei draden verbonden met religieuze praktijken en levende geloofsgemeenschappen. De christelijke gemeenschap denkt niet alleen, ze *doet* vooral: zingen, loven, hopen, bidden, gehoorzamen, een leven vormgeven, en ook vragen stellen. Het stellen van zinvolle vragen en het voorstellen van houdbare antwoorden is een eerste taak van een eigentijdse geloofsverantwoording. De dogmatiek doet dat steeds in gesprek met de traditie, met de kerk en met het oog op onze eigen tijd. Vandaar ook dat de dogmatiek in beweging is en blijft. We hopen daarom in de toekomst de gelegenheid te krijgen updates te verzorgen. Wie daarvoor adviezen heeft, kan ons via de uitgever of via het internet vast vinden.

Over het gebruik van dit boek nog het volgende: uiteraard vormt het boek een geheel, van begin tot einde, en dat betekent dat de orde in het geheel van grote betekenis is.

Toch is elk hoofdstuk ook weer zo geschreven dat de lezer hoofdstukken apart kan lezen. Onvermijdelijk betekent dit soms een zekere overlap.

Elk hoofdstuk begint met een rubriek *Om erin te komen*. Uiteraard is dat facultatief. Het zijn didactische openingen die een beroep doen op eigen creativiteit. Vaak proberen we met behulp van deze rubriek de desbetreffende locus te verbinden aan wat er gaande is in de hedendaagse cultuur en samenleving, zodat duidelijk wordt hoezeer dogmatiek geen abstracte bezigheid is, maar met duizend draden vastzit aan het leven van elke dag. Sporen van dogmatische vragen en thema's vinden we dan ook terug in allerlei cultuuruitingen – zowel in de zogeheten hogere als in de zogeheten lagere cultuur. Het ontdekken daarvan helpt om te zien hoe een bepaalde theologische thematiek vandaag leeft, en hoe dat zich verhoudt tot wat er in christelijke zin over te zeggen valt. Bovendien helpt het om niet alleen bezig te zijn met het verwerven van kennis en inzicht, maar ook met het ontwikkelen van wat zo fraai heet de hermeneutische competentie: het zó begrijpen van de dingen dat ook op creatieve wijze verrassende verbanden gelegd kunnen worden – een vaardigheid die zeker theologen in hun werk zeer nodig hebben (denk bijvoorbeeld aan het maken van preken). Elk hoofdstuk eindigt met een literatuurlijst, waarmee men verder kan komen als men de desbetreffende thematiek bijvoorbeeld in een paper of scriptie nader wil doordenken. Geen van de lijsten is uitputtend. Aan het einde is een lijst van overkoepelende literatuur opgenomen. Naar de in deze lijst opgenomen studies verwijzen we telkens door middel van de auteursnaam gevolgd door een afkorting van de titel. Treft men in de teksten een auteursnaam plus jaartal aan, dan verwijst dit naar de lijst aan het eind van het desbetreffende hoofdstuk.

Een paar redactionele beslissingen lichten we kort toe. Allereerst wat betreft het gebruik van bijbelvertalingen. Op dit punt zijn we bewust inconsequent, al oriënteren we ons met name op de NBV en de HSV. Maar soms variëren we en passen bestaande vertalingen aan. Een opmerking over het gebruik van mannelijke voornaamwoorden voor God is eveneens op zijn plaats. Hier is meteen al sprake van dogmatische reflectie: we gebruiken de eerbiedshoofdletter, enerzijds waarvoor deze bedoeld is, namelijk om eerbied uit te drukken, anderzijds om aan te duiden dat God geen man is, maar het schepselmatige sekseverschil overstijgt. Om te voorkomen dat dat laatste toch snel weer vergeten wordt, zullen we van tijd tot tijd ook 'God' herhalen waar men normaal gesproken het persoonlijk voornaamwoord zou verwachten. En waar mogelijk spreken we over Vader, Zoon en Geest, om zo dicht mogelijk bij de concreetheid van deze namen te blijven. Ook persoonlijke voornaamwoorden die verwijzen naar de Zoon en de Geest krijgen daarbij overigens een hoofdletter, conform de strekking van het trinitarisch dogma.

Verder past ons een opmerking over het gebruik van 'hij' en 'zij' als sekse-aanduiding. Waar mannen en vrouwen bedoeld zijn, hebben we zo veel mogelijk geprobeerd sekse-specifiek taalgebruik te vermijden. Waar dit geforceerd of niet mogelijk was, hebben we ons beperkt tot 'hij'. Dan: de inhoud van een dogmatisch leerboek bedenkt men niet van de ene op de andere dag. Het spreekt dan ook vanzelf dat we geregeld uit ouder

werk van onszelf geplunderd hebben en dat hier in nieuwe bewerking presenteren. De literatuurlijsten bieden daarvoor genoeg aanwijzingen.

Ten slotte willen we hen bedanken die een gedeelte van de tekst lazen, ons van commentaar voorzagen, of anderszins materiaal aanreikten en aanmoedigden. We noemen in het bijzonder de namen van Eddy Van der Borght, Henk Jan Damstra, Willem-Henri den Hartog, Gerard den Hertog, Barend Kamphuis, Margriet van der Kooi, Bram Kunz, Jan van der Linden, Eveline van Stalduine-Sulman, Henk Vreekamp, de leden van de sectie Dogmatiek en Oecumene aan de Theologische Faculteit van de VU en allen die reageerden op de blog die we gedurende de laatste maanden van het schrijfproces bijhielden. Arend Smilde en Tini van Selm zijn we veel dank verschuldigd voor hun zorgvuldige stilistische en taalkundige correcties van de tekst. Tot slot danken we uitgever Nico de Waal, die ons stimuleerde en voor de goede voortgang in het proces zorgdroeg.

G. van den Brink

C. van der Kooi